

ARTUR DŽ. EVANS

KROZ BOSNU I HERCEGOVINU
PEŠKE TOKOM POBUNE
AUGUSTA I SEPTEMBRA 1875.

SA
ISTORIJSKIM PREGLEDOM BOSNE
I
OSVRTOM NA HRVATE, SLOVENCE I
STARU DUBROVAČKU REPUBLIKU

(ISPRAVLJENO I POPUNJENO)

IZDAVAČKO PREDUZEĆE
»VESELIN MASLEŠA«
SARAJEVO, 1965.

goni, vatrom i mačem, progonstvom i tamnicom, završili su svoj rad. Najpos e, protestantsko stanovništvo Bosne odlučilo se i izvelo svoj izbor: više je želelo tursku vlast, za koju je verovalo da je tolerantnija od svirepe tiranije katoličkih kraljeva, magnata i redovnika. Nikad nije bilo jasnijeg slučaja osвете boginje Nemesis. Evropa duguje najveću zahvalnost rimokatoličkoj crkvi što su tuđa civilizacija i religija ugurane u njenu sredinu i što je Bosna do danas ostala muslimanska.

U samom momentu kada su Turci ugrozili stvarnu egzistenciju bosanskog kraljevstva, kralj Stefan Tomaš i sveštenici, uz pomoć magnata i aristokratske partije, prognali su toliko bogumila da taj broj nikad ranije nije bio prevaziđen. Kralj Stefan je 1459. okrenuo svoje feudalno oružje protiv golorukih domaćih bogumila i proterao, kako se tvrdi, oko četrdeset hiljada, a oni su se sklonili u Hercegovinu sa svojim jednovernikom hercegom sv. Save. Druge je poslao okovane u Rim i tamo su, izgleda, »blagonaklono preobraćeni«. I što to znači! Progonstvo četrdeset hiljada ipak je malo smanjilo jačinu bogumila u Bosni. Kao što znamo iz katoličkih arhiva, jeres je godine 1462. bila toliko moćna kao nikad ranije. Pre dvanaest godina⁶⁹⁾ bogumili su pozvali Turke u Bosnu kao svoje spasitelje. A 1463. poziv je obnovljen i otpočelo je uspešno pregovaranje sa sultanom i kasnije, pri ikom invazije Muhameda II, katolički kralj se već našao usamljen jer ga je narod napustio. Ključeve glavne tvrđave, kraljevskog grada Bobovca, pružio je Turcima »manihejski« guverner⁷¹⁾. Druge tvrđave i gradovi ubrzo su sledili ovaj primer i tokom sedmice »sedamdeset gradova, branjenih prirodom i veštinom« prešli su u Muhamedove ruke. Iako se Bosna može smatrati ogromnom tvrđavom, ipak je odbila da pruži otpor za odbranu svojih duhovnih despota.

Možda je već dovoljno rečeno da bi se videla značajna uloga Bosne u evropskoj istoriji. Videli smo kako je na zapadu tumačen njen uzvišeni puritanizam, koji su istočniji Sloveni u Bugarskoj prvi primili od jermenskih misionara. Videli smo da je ona preuzela vođstvo u prvom religijskom revoltu protiv Rima. Takođe smo videli bosanskog religioznog učitelja gde rukuje pokretom u Provansi. Videli smo bosanske protestante kako se uspešno odupiru svim rimskim naporima koje je potpomagalo mađarsko oružje. Videli smo ih gde pružaju zaklon svojoj progonjenoj zapadnoj braći: albižanima, patarenima, valdensima. Vide i smo ih povezane sa reformacijom u Češkoj i kako nude zaklon Husovim pristalicama. Od dvanaestog stoleća do konačnog turskog osvajanja u šesnaestom stoleću, kada je već bila izvojevana bitka za religijsku slobodu u severnoj Evropi, Bosna

⁶⁹⁾ Videti Farlatia: Ep. Bosn; i Spicilegium itd. de Regno Bosniae.

⁷⁰⁾ Raynaldus: Annal. Eccles. sub. anno 1450.

⁷¹⁾ Laonicus: De Rebus Turc. lib. X, Gobelinus, lib. II; i Johannes Leunclavius. Kaže se da je sultan iskoristio zarobljenog kralja da bi dobio sedamdeset gradova, ali izveštaj o izdajstvu Bobovca pokazuje da su bogumili bili stvarni uzrok brzog potčinjavanja.

obeležava slivanje dvaju glavnih tokova religiozne misli, koju je srednji vek razdvojio na nekoliko romanskih i jermenskih izvora. Ortodokсна strana nesumnjivo nije htela da odbije sve što je bilo lepo u starom svetu, a što je uzvisilo grčko-rimsku civilizaciju i povezalo umetnost sa religijom, a time je zapad mnogo dobio. Ali, u danima vulgarnog materijalizma i potcenjivanja sveštenstva dobilo se još više od čistog i uzvišenog uticaja ovih puritanaca. Najodaniji protestanti ne bi trebalo da se plaše saznanja da duguju religiozni dug svojim duhovnim precima, pa i ako su ovo bili manihejci. Ali i oni koji osećaju u samom puritanizmu nešto više od obične odskočne daske ka većoj slobodi ljudskoga duha i koji priznaju univerzalne veze evolucione doktrine, ok' evaće da poreknu da i sama Engleska i najprosvećenije države savremenog sveta duguju, možda, bugarskim i bosanskim bogumilima dug koji je teško proceniti.

Bogumilska istorija je u ovim krajevima zamračena posle turskog osvajanja Bosne. Bogumili su još postojali u obnovljenoj banovini donje Bosne, i to možemo da vidimo u citatima »Annals of Minorites⁷³⁾, i to u tolikom stepenu da je 1478. grad Jajce bio »poplavljen jereticima i šizmaticima«. Mnoštvo protivnika rimske propagande našlo je, izgleda, u ikonoklastičnom is amskom puritanizmu verovanje manje suprotno svome vlastitom. Imamo direktan dokaz da su pretežno bogumili bili oni koji su povećali redove poturčenjaka⁷⁴⁾. Mnogi su tada nesumnjivo uvideli kako su teški novi gospodari, koje su pozvali, a zbog svog tvrdoglavstva bili su primorani na stari stav otpora i stradanja. Govori se da su uopšte izumrli, i bo-

⁷³⁾ Waddingus: *Annales Minorum*, sub anno 1478. Takođe je interesantan navod Raphaela Volaterra, koji je napisao svoju Geografiju krajem petnaestog stoleća: (Geogr. str. 244, Lion 1599). »U Bosni, Raškoj i Srbiji manihejska sekta još ne popušta. Sektaši kažu da postoje dva Principia Rerum: jedan je dobro, drugi zlo. Ne priznaju rimokatoličkog papu ni Hrista — Omousiona. Manastiri (COENBIA) se nalaze u skrovitim planinskim dolinama, gde odlaze sestre koje su preživele izvesne bolesti«. Navodi se da su ove sestre radile za izvestan period kao robovi kod pobožnih ljudi, a prema zavetu: »Atque ita inter monachos mixtae una vivunt; quae quidem labes adhuc durat«.

⁷⁴⁾ Pored evidencije koju sam o ovoj tački dobio iz drugih izvora, mogu da napomenem vrlo interesantnu aluziju na bogumile ili patarene koji su prešli u poturčenjake i ona je direktno svedočanstvo da su većinom prešli na islam. To je J. Bapt. Montalbanov *Rerum Turcarum Commentarius*, napisan sigurno pre 1630 (kada je Elzevir publikovao: *Turci Imperii Status*). Posle napomene o katoličkim nastanjenicima, pisac nastavlja: »Est aluid eo in regno (sc. Bosnae) hominum genus Potur appellatum, qui neque Christiani sunt, neque Turcae, circumciduntur tamen, pessimique habentur«. Potur je sigurno slovenizirana forma od »pataren«. Pisac nastavlja o ovim »poturima« i kaže »da se mnogo hiljada« već prijavilo za napuštanje hrišćanske vere i za primanje muhamedanske, samo ako bi sultan Sulejman dao naknadu i oslobodio ih danka. Sulejman je, kaže pisac (Bolognese Doctor), udvostručio njihov danak i »ovde su oni prezreni i od Turaka i od hrišćana«, a uz to je još regrutovao njihovu decu za janjičare. Sav ovaj izveštaj pruža jasno svedočanstvo o čitavom bogumilskom otpadništvu. Isti pisac dalje nastavlja i daje dokaz o produženom protestanstvu u turskoj Bosni u šesnaestom stoleću i, između ostalog, kaže o nastanjenicima: »Eos inter Calvinistae Arrianique multi«.

široj zemlji, videli su svoju decu kako ih silom vode i prevode u islam i kako se docnije vraćaju kao janjičari i muslimani, sa zahtevom na pravo vlasništva. Štaviše, čak imamo direktan dokaz očevodaca i savremenika da su janjičari uveliko regrutovani iz redova bogumilske dece¹³³). Pri kraju 15. i 16. sto eća još je bilo bogumila u Bosni. Ali, tako je mnogo njih bilo bez žena i dece! Postoje istorijski dokazi da je u Jajcu bilo bogumila i da su 1478. izgubili svoje zakonite naslednike. Njihova su deca već bila poturčena. Možemo se pitati koliko ih je preživelo iz te generacije i koliko ih je moglo preživeti posledice drugog pada grada Jajca, 1527! U Hercegovini, gde su u momentu turske najeзде bogumi i bili proporcionalno brojniji i gde je njihovo držanje, nasuprot turkofilskim manifestacijama u Bosni, bilo prkosno prema osvajaču, njihova nesreća morala je biti još kobnija. I kada su Turci tako teško pritisli svoje dobrotvore u Jajcu, kakvim su tek milosrdem nagradili bogumilske branioce grada Mostara.

Bez obzira kakvi su bili uzroci ovog mnogo raširenog renegatstva, njegov je efekat bio takav da nam pruža izuzetan fenomen muslimana slovenske rase. U sadašnjem momentu ovo se ne sme zaboraviti, jer ništa nije prikladnije da zamuti tekuća pitanja nego gledanje na muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine kao na Turke. Čovek je možda, često konvencionalno obavezan da radi tako i ja se u tom pogledu smatram odgovornim tokom ovoga rada. Potrebno je uvek imati na umu da je, s izuzetkom šake službenika i izvesnog procenta vojske, muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine iste rase kao što su i njegovi hrišćanski susedi, da govori istim srpskim dijalektom, te da može pokazati legalna dokumenta na ta svoja prava. Omiljena je obmana pretpostavka da je bosanski slučaj paralelan sa onim u Srbiji, te da se ovde može obrazovati nezavisno hrišćansko kneževstvo sa istom lakoćom, i da nezavisnost Bosne ima biti proklamovana, a da musliman iskoristi priliku i napusti zemlju, kao što je već napustio i tlo Srbije.

Ali, kao što sam već rekao, različiti su slučajevi ovih pokrajina. Muslimani su u Srbiji logorovali samo kao posada i bili su beskrajno neznatna manjina osmanlijskih stranaca. U Bosni oni su, naprotiv, domaći Sloveni i prirasili k zemlji, a brojno su iznad trećine stanovništva. Ma pod kakvu upravu Bosna došla, opet se sa sigurnošću može reći da će muslimani ipak obrazovati pretežnu većinu, još značajniju jer poseduju gradove.

Ne smemo ispustiti ni drugu karakteristiku koja razlikuje bosanske hrišćane od njihovih srpskih suseda. Kao što je Bosna bila sporna zemlja između romanokatolika i bogumila, nju i danas, takođe potresa antagonizam između pristalica istočne i zapadne crkve i oni se uzajamno više mrze nego što mrze neznabošca. Moglo bi se pretpostaviti da je nestankom bogumilstva zemlja predata katoli-

¹³³) J. Bapt. Montalbano, pom. delo. Pisac je, vidi se, posetio Bosnu u doba jajačke banovine.

trebi nargile čarobno i varvarki ukrašene ćilibarom, istočnjački raspamsane zlatom i dragim kamenjem. Ali već je prošlo njihovo doba. Zapad nastupa, a istok odstupa. I sada se već i u konzervativnoj i staroj Bosni lula degenerisala u simbol staromodnosti! Sic transit gloria mundi. Primetili smo da je kajmakam pio kafu iz šolje dvaput veće od naših. Ali brat je napomenuo: »Nismo zbog toga ožalošćeni«. Mudir je govorio francuski »savršeno« i bili smo u mogućnosti da s njim govorimo. Na naše pitanje šta znači ovaj veliki skup seljaka ovde, on je objasnio da skuplja redife i i rezervu, dodavši uzgred, radi našeg obaveštenja: »Nous avons une petite querre dans l' Herzek«. A mi smo se pitali: »Ali, zašto se šalje rezerva ka Banjaluci?«.

25. Turska kafana u Tešnju

Kajmakam nam je odredio drugog zaptiju i naredio mu da nam nađe podesne sobe u gradu. Ali kakav je bio naš užas kad nas je uveo u tamnu i prljavu štalu! Sledeći ga uz lestvice, popeli smo se u prostoriju koja je, kako smo posle iz iskustva vide i, tipična bosanska gostionica. Dole, ispod nje čitavo je prizemlje određeno za konje. Naša soba bila je pristojno čista, ali pretrpana gomilom ćilima. Gazda je bio katolik i brzo nas je poslužio jelom. Dobili smo nekoliko tvrdo skuvanih jaja, kolačiće vrlo lepog hleba i u čudnoj azijatskoj posudi gustog krema koji se ovde zove kajmak i u Bosni različito priprema. Donekle je sličan devonširskom kremu i povlaci skinutoj sa skuvanog mleka, a ponegde je izmešan i posut grumenčićima meda ili šećera. Izašao sam odavde, dok je brat ostao da čuva našeg zaptiju koji je zahrkao na patosu, i uputio se ka susednoj kafani. Tamo sam opet našao štalu, preko lestvica se popeo gore i našao usred grupe rasko-

ninu u pratnji ove šarolike grupe; žene i deca peli su se većinom peške, a na konjima ljudi pod svetlo crvenim turbanima, koje nose ovde čak i najbednije klase. I čitava povorka, nasuprot zelenilu okoline, daje divnu slikovitost. Peli smo se pored reke i posle jednočasovnog krivudavog uspinjanja izbili smo na vrh nenaseljene puste planine, ali sada već pritisnute i prenatrpane sjajnim seljačkim ljudstvom iz udaljenih i razbacanih predela hrišćanske Bosne. Pojedine grupe su došle čak iz preka, iza srbijanske granice. Vrh planine je dug i ravan greben i dovoljno prostran da se na njemu smesti mnogo hiljada ljudi, a najuzdignutija je tačka prema severozapadnom kraju. Čim stigne, grupa sputa svoje konje i odlazi pravo na vrh grebena, gde se uzdigla jednostavno prosta kapelica. Ona je središna tačka ovog ogromnog zbora i uskoro nam je postao jasan uzrok ovog velikog hrišćanskog skupa.

Romanokatoličko stanovništvo ovog dela Bosne sakupilo se iz planinskih utvrda razbacanih naokolo da bi ukazalo poštu svecima svojim, svetoj Kati i svetoj Gospi, kako ih nazivaju ovde. To su naša sveta Gospođa i sveta Katarina. Sveta Marija je zaštitnik starog bosanskog kraljevstva, a sveta Katarina je naklonjena devičanskom mučeništvu bosanskih kraljica. Sutra će biti proslava čudotvornog vaznesenja i hodočasnici su se nagomilali u ovim hrišćanskim Delfima, svetom središtu svoje zemlje, kao i uvek u velikim krizama narodne istorije, ako ne da konsultuju sveta božanstva, ono tek da dobiju potporu dveju zaštitnica i svetica svojih. I pored toga što smo svesni da ovo nije ono doba, mi smo ipak tu uoči nečeg većeg nego što je predvečerje obične rimokatoličke svečanosti. Na sam dan ovog velikog hodočašća, dok su se ove hiljade molile tu ispred planinske kapelice, započela je pobuna u Bosni i uprkos tome što joj ne vidimo kraja, ona mora, bilo nabolje ili nagore, da izmeni svu njihovu budućnost.

Kod kapelice se odigravalo sledeće. Svaki seljak čim bi stigao ponizno bi se poklonio ispred zdanja i izveo izvesne mistične i pobožne pokrete, povezane sa njegovom religijom. Posle bi, koračajući korak po korak, nastavio put oko kolibice, krećući se, kako ovde kažu, sa suncem, sleva nadesno; poneki, naročito pobožni i preterano svesni, odšetali bi okolo čak na kolenima. Na desnoj, odnosno na severnoj strani kapelice stajao je unutra sveštenik i držao ispruženo pozlaćeno raspelo, koje je svaki prolaznik ljubio; i posle dovršenog kruženja uokolo, svaki bi vernik ušao u kapelu i dovršio molitve ispred grubih ikona svojih božanstava, koje su bile okrenute istoku. Stavljena je, možda, na oltar domaća kita ruzmarina i zlatne zinije. Posle napuštanja misterioznog krova, mnogi su vernici ostajali vani na kolenima i izgledali kako je predstavljeno na priloženom crtežu. Neki su brojali svoje brojanice, drugi pružali stisnute pesnice u nekom naročitom stavu, možda namerno da bi predstavili krst. Neki su se molili i usrdno i pobožno. I, zaista, ova prilika nije bila obična. Posle završene molitve svako napušta okolinu kapelice i pridružuje se skupu dole, te je tako travna strmen okolo zdanja te proste drvene

kolibice bila oslobođena za one koji se stvarno mole. Ovaj je crtež izrađen već naveče kada je oko kapelice bilo manje nagomilano sveta.

Najviše nas je iznenađivao potpuno muslimanski izgled mnogih hrišćanskih vernika. Uticaj islama je čak zarazio i njihov hrišćanski obred; mnogo su gmizali po zemlji i ljubili je kao da su bili u džamiji. Jednog čoveka sam potpuno zamenio sa hadžijom, turskim hodočasnikom; bilo je i drugih sa izbrijanim temenom ili pak poput pravih muslimanskih vernika sa jednostavno ostavljenim svinjskim repom, koji su vernici tako brižljivo očuvali kako bi pomogli anđelu Gavrilu da ih lakše odvuče u raj. Takođe, tamo je bilo i žena sa licem potpuno pokrivenim i izgledalo je kao da strahuju od propisa korana; čak i kaluđeri koji su došli iz manastira, i na manjem odstojanju

28. Hodočasnici kod kapele blizu Komušine

nju, zbunjuju sličnošću s turskim službenicima. Gotovo se osećala neka tuga pri pojavi tolikog mnoštva hrišćana odevenih, zaista, u muslimansku nošnju, ali još ipak priljubljenih uz veru svojih otaca¹⁾. Čitav prizor stvarno je bio jedan od onih koje je teško opisati, ali koji se nikad ne mogu zaboraviti. Čak i ožalošćeni zbog praznoverja, morali bismo priznati neke elemente sjaja i lepote. Ovaj usamljeni, a sada pretrpani planinski vrh hodočasnici su izabrali, puni dečije žudnje

¹⁾ Ovaj čudan uticaj islama na bosansko hrišćanstvo može biti prikazan i drugim činjenicama. Hrišćanski hodočasnici polaze u Jerusalim isto tako često kao i muslimanski u Meku. Takav rad je priznat kao častan, kako kod raje tako i kod muslimana, i hrišćanski hodočasnici prisvajaju, kao i Turci, istu titulu hadžije. Sveti grob je često poznat pod imenom čaba, a to nije ništa drugo nego arapsko Caaba! Videti Rankeovu »Die letzten Unruhen in Bosnien, 1820—1832« (u Bohnovom prevodu, p. 314).

raja: palmama natovarenim urmama, rodnom vinovom lozom koja izbija iz vazna, ili je tu slatka lubenica sa nožem zabodenim za rezanje. Slični ukrasi mogu se videti na stranama između svodova, na paviljonima koji su podignuti iznad grobova svetitelja, ali koji su, većinom, neobično sjajnih i neskladnih boja. Uz zidove nekih džamija podignuti su drveni dućani travničkih trgovaca. Prema tome, svete građevine unakađene građanskim dobacivanjem nisu ograničene isključivo na hrišćanske zemlje. Najveličanstvenija džamija pretvorena je u neku vrstu trgovačkog slagališta za voće i povrće. Kao da su prodavači voća smatrali da nebeski plodovi nacrtani gore na svetim zidovima mogu povoljno uticati na potrošače, da bez straha uživaju u skromnim zemaljskim plodovima i da, uopšte, zgodno posluže kao dobra trgovačka reklama. Vernik se, svakako, nada da će biti snabdeven boljim šljivama ovde nego što bi ih dobio iz prijateljstva ili za novac na travničkoj pijaci.

Uzani redovi obično otvorenih dućana uvek su privlačili svojom raznolikošću. Tu su dućani oružja, sa handžarima ili bosanskim jataganima i sa čudno ukrašenim puškama i pištoljima. Susedno skladište ne sadrži ništa sem lubenica; sledeća vrata nude samo brusove; tu su, dalje, dva ili tri časovničara, do ovih uređeni prozori i lepo izložena roba; svuda mnogo trgovaca svaštara. Između svih ovdašnjih primitivnih umetnosti najviše me iznenadio rad užara. Nožnim palcem držao je čvrsto konopac koji je uvijao prstima svoje ruke. Stanovništvo Travnika većinom sačinjavaju muslimani, sa nešto malo

37. Bosanska muslimanka

pridošlih španskih Jevreja i Srba, članova pravoslavne crkve. Neki od njih su najbogatiji trgovci u mestu i organizovali su zajednicu, ovde poznatu kao »kombeni«, da bi olakšali trgovinu i saobraćaj sa Sarajevom. Njihove su se žene oblačile na način koji izdvaja hrišćanske žene bosanskih gradova od žena većine seoskih oblasti i približava ih stilu beogradske nošnje.

U poređenju sa ovim ženama čudnu suprotnost pokazuju muslimanke. Predveče je nekoliko njih prošlo ulicama. Čitavo njihovo lice bilo je sakriveno, bez i najmanjeg mogućeg otvora za oko; ali bezgraničan stid nije zadovoljen potpuno ni ovim, već su u prolazu pored stranca obavezno saginjale glavu, tako da ivica gornjeg šala, koji zastire glavu, padne dovoljno napred da zamrači i poslednji otvor prema ljudskom rodu. Čak i ruke skromno prikrivaju u dva prednja džepa svoje odeće. Njihovi spoljašnji ogrtači su kod nekih zelene, kod nekih bele, a kod drugih tamne boje. One čiji je donji deo odeće crne boje, a gornji bele, izgledaju na manjoj udaljenosti tako čudno kao da su kaluđerice. Pored dva redovna vela, od kojih je jedan

za prekrivanje glave, a drugi za prekrivanje nosa, ustiju i grudi, često su još nosile preko čela pridodato parče, donekle slično polovini maske koja se nosila na maskeradnim balovima, a ono je obično od crne konjske dlake, sa dva već spomenuta otvora za oči oivičena zlatom. Tako je čitav stas dobivao oblik mumije, i to u takvom stepenu da jedan Englez, koji je pored Bosne proputovao veći deo otomanskih zemalja, nije mogao poverovati da donja slika predstavlja ženu iz evropske Turske. I izvan granica stare konzervativne Bosne na nju bi se sa podsmehom osvrtni i sami Turci.

Ali još je veće čudo što u Bosni jednovremeno postoje dve krajnosti: pokrivanje i nepokrivanje. Iako se udate žene ovde pokrivaju više nego igde drugde, devojkama je, »en revanche«, dozvoljeno da izlažu svoju privlačnost do stepena koji bi sasvim skandalizovao dobronamernog Turčina druge provincije prilikom prve posete Bosni. Postoji turska izreka: »Ako želiš da vidiš svoju zaručnicu, idi u Bosnu«. Činjenica je da u ovoj reakcionarnoj zemlji ima i takvih stvari kao što su brakovi iz ljubavi. Čak je i majci dozvoljeno da učestvuje u izboru bračnoga druga, i to običnim načinom, inspekcijom »stoka« u kupatilima. Toliko su čak demoralizovani običaji ovih muslimanskih Slovena da se mladom svetu dozvoljava međusoban razgovor još pre vezivanja bračnoga čvora. Petak i ponedeljak su dani velike slobode svih muslimanskih žena i u ova dva dana ljubavnici se mogu prikrasti do prozora svojih dragana i veselo im šaputati besmislice kroz prozorsku rešetku. Ovaj se bosanski običaj zove ašikovanje i upoređivan je sa »Fensterlnom« Švajcarske ili gornje Austrije³⁾.

Jedino svakog ponedeljka i petka, i to samo kroz rešetku. Koja to ograničenja mogu biti pametnija?

Žalosno je zapitati šta se zbilo jedne srede na javnoj česmi u jednoj ulici u Travniku. Muslimanska devojka, vrlo lako pokrivena, izvlačila je vodu. Tad joj je prišao mlad prijatelj, sa očiglednom namerom da radi isti posao. Bio je to razuzdani zavodnik, a to je i ona mogla videti po njegovom vragolastom izgledu, ali zbog ugleda islama moje pero odbija da zabeleži ostalo. Naravno da je naivna devojka dala sebi oduška sa »Hej ti!«, ali tonom tako blagim, tako popustljivim, tonom kojim se samo dokazivalo da ta reč može imati razna tumačenja, kao: »Slažem se! Produži!«. Ali ovu, kod izvesnih đaurkinja prirodnu predigru zabavljanja ovde je neočekivano presekla pojava nepoželjne treće osobe, koja se, iz dužne pristojnosti, primicala kao pokretni džak.

Ne tako davno, pre nekoliko godina, odigrala se u Travniku tragična ljubavna romansa. Za vreme borbe feudalne Bosne za provincijske slobode neki mladi osmanlijski podoficir se zaljubio u lepu kćerku bosanskog muslimana i zaručio je. Podoficir je pre venčanja poginuo u borbi i čuvši za smrt svoga voljenog, devojka je pištoljem sebi razbila mozak, samo da ga ne preživi i da ne bude prisiljena da

³⁾ Videti kod Roskijevića.

se uda za drugoga. U vezi s ovom tragičnom pričom Omer-paša je izveo divnu moralnu pouku: »Sve to dolazi zbog nedostatka vela i zbog dozvole da vereni parovi vide jedno drugo. Da je uvek imala jašmak na licu, ona ne bi mogla videti voljenog čoveka, te ne bi bilo stvarno velike ljubavi«⁴⁾.

Ovaj stav u vezi sa prirodnim odnosima oba pola, kao i mnogo čega drugog, nesumnjivo je kod bosanskih muslimana preživelo nasleđe starog slovenskog porodičnog života. Muslimanska kuća u Bosni više se primiče našem pojmu kuće nego kuće iz ma kojeg drugog dela Turske. Doznajemo da mnogoženstvo skoro nije postojalo širom pokrajine. Međutim, istina je da ono već izumire i u drugim delovima Turske, ali ovde nikad nije, izgleda, ni uspevalo. Ono što je kod bogatih Turaka još uvek samo izuzetak, ovde je redovna pojava, tj. da bogati Bosanci imaju samo jednu ženu. Govori se da neki imaju ljubavnice, ali ovdašnje javno mišljenje optužuje muslimana koji zaključuje više od jedne ženidbe. Predstavnik feudalnog plemstva Ali-beg Džinić, jedan od najbogatijih posednika u Bosni, pre nekoliko godina uzbudio je svu Bosnu što se za života prve žene oženio drugom ženom⁵⁾. Druga karakteristika ovih muslimanskih Slovena je u tome što se kroz imena ilustruje vitalnost porodične veze. Izuzev kod Persijanaca i Arapa, muslimani nigde drugde nemaju porodičnog imena; međutim, ovde posle pravovernikova ličnog imena, kao u gornjem primeru, Ali, Mehmed ili Se im ovi potomci starog bosanskog plemstva dodaju i svoje pradedovsko prezime. Ovo je, svakako, ograničeno na plemstvo i pre je primer upornosti bosanske aristokracije, koja se grčevito drži svojih starih feudalnih atributa.

Posle svega čovek se naročito divi kako su ovi slovenski renegati toliko mnogo podlegli uticaju islama. Kako je čudno, s obzirom na razliku u rasi, videti jato plavookih i plavokosih muslimana. I pravo je čudo šta se sve dešava pod turskim uticajem od ovih travničkih građana. Predveče mnogi ozbi jni trgovci sede u kafanskim baštama, tu neposredno izvan grada, i dok naizmjenično puše nargilu, oni bez reči i nemo posmatraju savršeno lep prizor ispred sebe: planine, zelenu dolinu i penušavi potok koji žubori pored njihovih nogu.

»Evropljani« u Bosni su nas uveravali da Turke ne interesuju čari prirode i da su potpuno neosetljivi prema prirodnim lepotama. I ako ih nešto očarava to su samo mir i tišina, a ne prirodne lepote. To jedino, kažu oni, privlači Turčina, i to on traži kao najveći luksuz u vrtovima svoga letnjakovca. Još stari Edward Brown⁶⁾ u svojoj »Travels in the Levant« piše u sedamnaestom sto eću kako sultan provodi dva meseca na brdu Olímpu, ne samo radi svežeg letnjeg vazduha već, takođe, i radi uživanja u posmatranju prijatne Tesalij-

⁴⁾ Ovu anegdotu uzeo sam od autora »The Danuvian Principalities« (vol. II, strana 326, kako mu je Omer-paša ispričao).

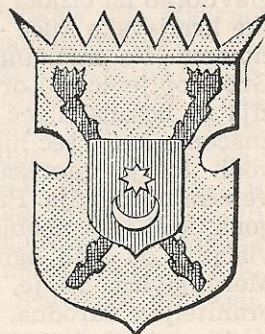
⁵⁾ Videti A. von Hilferding: Bosnien, Reize-Skizzen aus dem Janke 1857, p. 12. (Aus der Russischen).

⁶⁾ Francuski prevod (Pariz 1874), čiju kopiju imam kod sebe. Strana 76.

turske sablje već još moćnije i surovije zavisti hrišćanstva, a u krajnjem ishodu čak i oružje militarističkih monarhija, čiji vladari više vole kao susede nemoćne neznabošce, koje mogu po potrebi uvek zaplašiti, nego da vide na svojim granicama uzdizanje hrišćanske države, koja bi jednog dana mogla postati moćnim suparnikom.

Posle grbova cara Dušana slede do detalja grbovi raznih ilirskih provincija, koje su bile neposredno upletene u ovu heraldiku plemstva. Kao jedinica Ilirija nije predstavljena u carevom štitu, ali se nalazi njen polumesec ispod osmokrake zvezde, i to beo na rumenom polju. Ovaj se detalj pojavljuje i u centru bosanskoga grba. To znači, kako nas redovnici uveravaju, da je Bosna srce Ilirije. Neočekivano je iznenađenje opšta sličnost sa turskom zvezdom i polumesecom i pored toga što je njihova zvezda pokraj meseca, a ne iznad njega. Pojava ovih amblema na bosanskim grbovima zaista daje povoda za pogrešno shvatanje da su ih Turci nametnuli kao znak sizerenstva prilikom osvajanja ove pokrajine¹⁴). Redovnici su bili nesumnjivo u pravu što su ilirskim vezama pripisivali zvezde i po umesec na bosanskom štitu. Već i na početku knjige, upravo u naslovu, sinonimno su označene Bosna i Ilirija.

Pored zvezde i polumeseca bosanski grbovi su imali na crnom polju dva ukrštena štapa, a na njihovim vrhovima uzdizala se glava mavarskoga kralja. I ono nekoliko plemićkih trofeja, koji se vide na grbovima ove sveske, podsjećaju na duge borbe pomorskih Srba protiv afričkih gusara. Raniji anali Raguze — odnosno Dubrovnika, kako ga nazivaju Srbi, koji je inače stajao u posebnim i neposrednim odnosima sa Bosnom i bio njena stvarna pomorska luka i emporium — puni su opisa saracenskih napada duž celog Srpskog primorja i Albanije, a jednom su Saraceni opustošili Boku Kotorsku. Ovi trofeji su interesantno svedočanstvo o dubokom utisku koji su ostavile ove borbe na nacionalni duh i ukazuju

39. Bosanski grb

¹⁴) Utvrdio sam da je ovu pogrešnu teoriju izneo autor *Spicilegium observationum Historico-Geographicarum de Bosniae Regno*, Lugbat. 1736, p. 84. On pretpostavlja da se ova izmena morala desiti oko 1463, kada je Muhamed potčinio vojvodstvo sv. Save i navodi Varennesa da bi izazvao utisak da su originalni grbovi Bosne bili ubojno oružje. Međutim, Varennes je pogrešno uzeo grbove primorja za bosanske. Tako su, izgleda, bosanski grbovi izmenjeni. U jednom heraldičkom rukopisu u biblioteci Bodleian iz 1506. data su prva i četvrta četvrt, u rumenoj boji, a kruna u žutoj; druga i treća četvrt bile su azurne, a unutrašnjost bela. Ovo su, moguće, grbovi titularnog bosanskog kraljevstva, koje je obnovio Matijaš kada je gornja Bosna bila u turskim rukama. Takođe, uporediti i grbove na spomen-ploči bosanske kraljice Katarine.

¹⁵) Ban Legeth je vladao krajem desetog stoleća. Risan, Herceg-Novi i druga mesta u Boki Kotorskoj pripadala su direktno Bosni, a kralj Tvrtko nije ustupio svoje neposredno sizerenstvo nad njima vojvodi od sv. Save.

odsajaj njenoga lica i ivicu njenoga fesa, jer potom nastupa učahurenje.

Na slici sleva ispred nas stoje dve Jevrejke, pripadnice najbogatijeg dela sarajevskog stanovništva. U ovom gradu živi dve hiljade Jevreja, potomaka onih koji su u petnaestom i šesnaestom stoleću prebegli ispred progona katoličkih upravljača Španije na posede tolerantnijeg turskog sultana. I danas još gledaju oni unatrag i sa izvesnom bojom čežnjom zadržavaju obeležja rodne grude svojih predaka. Sa strancima razgovaraju bosanski bez akcenta, međutim, međusobno razgovaraju španskim jezikom iz doba izgnanstva. I čisti kastilski jezik viteza La Mancha, zastareo već u staroj postojbini, još se može čuti po sarajevskim ulicama²⁸).

Oni se ponose starim danima svojim i žele da ih održe u svežem sećanju. Njihov vrhovni rabin, »čaćam-baša«, služi svoje prijatelje slatkišem, takozvanim »španskim hlebom«, koji se pravi od šećera i belanaca od jaja. To je neka vrsta običaja u vezi s radosnim sećanjem na neki važan događaj. Sa zanosnim žarom su se priljubili uz svoje stare jevrejske obrede i običaje. Nikakvo uvođenje novina ne trpe i ne baš tako davno²⁹) jedan je njihov vodeći trgovac bio isključen iz zajednice samo zbog toga što je dozvolio svojoj ženi da nosi dugu kosu i da se oblači po evropskoj modi. Žena mora da se zadovolji frizurama svojih jednovernica, jer »en revanche« najsjajnije krasi glavu obesno zasečene vitice. U čaršiji smo videli neke kružne marama, izvezene sa mnogo ukusa i zakićene divnim koloarima. Mislili smo da su to mali stolnjaci, ali smo kasnije utvrdili da ih nose pozadi na glavi jevrejske žene.

Jevreji su najbogatiji stalež u Sarajevu, ali, na žalost, njihovo bogatstvo nije u skladu sa njihovim trgovačkim sposobnostima. Žalosna je istina da su pre nekoliko godina ovi prepredeni Izrailjci, putem lažnog bankrotstva, izvukli blizu 100.000 l iz austrijskih i nemačkih trgovačkih kuća. Jevreji su zaposleni kod turskih vlasti u Bosni kao blagajnici i tumači i ovako stečenu vlast upotrebljavaju za gomilanje dobitaka koji su često nečasno stečeni. Oni su ovde glavni bankari i jedini lihvari. Ovi Jevreji su tako prljavi kao i njihovi prihodi i potpuno su unakaženi, i telesno i moralno. Njihova zakržljalošć može da se poveže sa činjenicom što se međusobno žene, isključivo iz svoje zajednice. Međutim, Miss Irby³⁰) izjavljuje »da su njihovi siromasi preterano dobro zbrinuti i jevrejski prosjak se nikad ne vidi. Nikad Jevrejin nije optužen za ubistvo, krađu, nasilje i u turskom zatvoru se jedino nađe zbog duga«.

Drugi članovi ove naše srećne porodice jesu Bošnjaci grčke crkve, Srbi pravoslavni, kako oni sami sebe nazivaju. U Sarajevu ih ima oko 6.000 i oni su, i po nošnji i po imenu, vrlo bliski Srbima

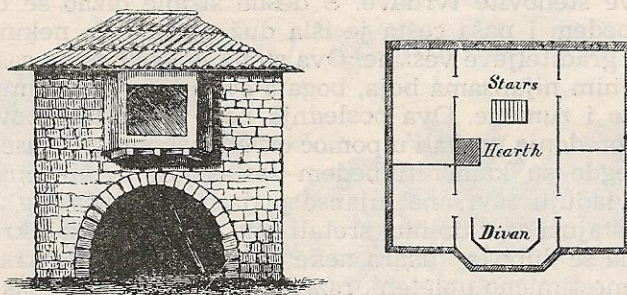
²⁸) Za ovu činjenicu sam zahvalan Miss Irby. Ako se bosanski Jevreji vrata u Španiju, tad ćemo imati čudnu ilustraciju one basne o »Sedam prutova«.

²⁹) Maurer daje prikaz trgovačkih prevara sarajevskih Jevreja.

³⁰) »Bosna u 1875«. Videti Victoria Magazine za novembar 1875.

nas je odveo do hana, koji se nalazio blizu glavnog puta. Tako smo tek posle tačno šesnaest sati napornog i neprekidnog putovanja našli sklonište.

26. avgusta. Naš je han bio žalosna mala šupa. Upravo, to je bila samo jedna soba koja je služila i za kuhinju, i za »čućanje« i za spavanje. Tu smo spavali na nekom drvenom postolju usred mnoštva odrpanih Turaka. Putnici su izloženi tome da očekuju čudno društvo na spavanju. Srećom, naša soba je bila skoro bez buva. Našli smo se na glavnom putu koji veže Sarajevo sa Mostarom, glavnim gradom Hercegovine. Na žalost, na pogrešnoj strani puta i nekih sedam časova daleko od Konjica, prvog grada u vojvodstvu svetog Save i cilja našeg današnjeg putovanja. Ovde smo se zadržali radi odmora, a za to vreme sam skicirao priloženu sliku hana. Želeo sam da prikažem izgled obične kolibice u ovom de u Bosne. Ovde su kuće za stanovanje slične gostionicama, samo što je ulazni svod otvoren prema dvorištu, a ne prema ulici. Donji deo kuće je podešen za konje i

46. Skica bosanskog hana

drugu stoku. Kroz ove štale prilazi se stepenicama, lestvicama, koje se nalaze u sredini i uz njih se penje i izbija gore u središnju prostoriju koja služi kao gostinska soba i kuhinja. Ovde je kraj izbočenog prozora divan. Patos i gornje grede crne se od dima kao katan. Ognjište obrazuju ravne ploče, ali ovde dimnjaka nema. Spoljašnji zidovi su iz kamena — hercegovačka karakteristika.

Nastavljamo pentranje uz prevoj, koji čini vododelnicu između Crnoga mora i Jadrana. Putem smo sreli grupu bašibozuka, koja je, kako reče jednom nemački konzul, najozbiljnija opasnost kojoj se ljudi izlažu na putu. Ova nas je grupa zaustavila. Velika je i dobra sreća bila što se s njom nalazio redovni oficir. On je razumeo našu putnu ispravu i njen sadržaj objasnio društvu, te smo produžili uz hvalje odobravanja: »Dobro! Dobro!«. Za ovaj maleni deo sreće zahvaljujemo ne samo našim amajlijama već i cvetnoj amajliji ili ciklami, rascvetalaj u kamenitim pukotinama. Uzbrali smo nekoliko ovih dražesnih cvetova i nosili ih sa sobom, puni predosećanja dobre nađe. Prema našim merilima vrhunac prevoja je bio visok 3.080 stopa.

28. avgusta. Belgijanac nije mogao verovati vestima koje smo mu doneli iz Sarajeva, ali jutros je doznao za hitnu obavezu koja ga čeka u Trstu, naime da tamo sretne svoju majku. Pruža nam pismo za va iju kojim zahteva »privremenu dozvolu za odsustvo«, ali je njegov jedini cilj, naravno, da poseti staru gospođu. Mnogo smo bili dirnuti ovim izrazom sinovljeve ljubavi.

Vrućina je ponovo bila užasna i morali smo potražiti konje da nam nose torbake do Mostara, krajnjeg cilja našeg današnjeg putovanja. Dok se pripremala potrebna oprema za naše životinje, mi smo čekali u dvorištu muslimanskog kiridžije i i vozača i tu smo u dokolici posmatrali neobično čudnu pojavu u odevanju muslimanskih žena ovoga kraja. U svim drugim krajevima Bosne i Hercegovine veo je obavezan — »de rigeur« — za ženu i majku vernika. Ali ovde, u Jablanici i u ovom delu Neretvine doline, na obe strane mesta gde se rečica Rama²¹⁾ uliva u Neretvu — muslimanke odbacuju »yashmak²²⁾« s opštim pristankom i pojavljuju se pred strancima drugog pola ne samo otkrivena lica, već se čak i ne zacrvene prilikom razgovora sa njim. Tačno je da i ovde one pokazuju izvestan prirodan stid naspram muškaraca. I Belgijanac nas je opomenuo da se i ove pri suviše upadljivom i radoznom posmatranju neće ograničiti samo na ono pritivoreno »hej ti!«. Već je poznato da i ove brane svoju čednost plotunom kamenica. Nismo nikad posle pozdravljali ovaj otmeni svet, jer se prave muslimanke većinom zadovoljavaju jednostavnim okretanjem lica od prolazećeg kaurina.

Dok smo čekali u dvorištu našeg kiridžije, žene iz njegove porodice odnosile su se prema nama sa daleko većom popustljivošću. Dvorište je bilo sasvim različito od onog koljem ograđenog i zatvorenog dvorišta koje se redovno vidi u Bosni. Mesto visokog kolja, koje potpuno zak anja članove harema od javnog pogleda, ovde je jednostavno nizak kameni zid. I dok smo posmatrali ovaj dom, podignut, kao i dvorišna ograda, iz kamena, i privlačne i elegantne šiljaste prozore, izašla je jedna stara muslimanska gospođa i dve mlade žene — pretpostavljali smo da je to majka sa kćerima — i mirno su nas uzele na nišan, i to otkrivena lica i bez najmanjeg znaka stidljivosti. Izmenili smo uzajamno osmehe, a zbog toga što je naš »stock« bosanskih reči bio ograničen, mi smo se uzajamno sporazumevali pomoću opštih jezičkih znakova i tako nastavili sasvim prijatno razgovor. Stara gospođa se naročito interesovala za to da oproba naše naočari, pa smo požurili da zadovoljimo njene želje. Našu su pažnju naročito privlačili korneol i drugo interesantno prstenje, koje je ukrašavalo njihove lepe prste i one su ljubazno ispružile ruke na posmatranje. Sa zadovoljstvom smo gledali rumenom bojom ukrašene nokte ovih

²¹⁾ Rečica Rama, prva reka kad se pređe granica cestom uz Neretvu, interesantna je jer je dala ime Rama čitavoj oblasti pre no što je bila poznata kao Bosna.

²²⁾ Napominjem da se slučaj paralelan ovom nalazi u nekim delovima gornje Albanije, gde se, kako Ami Boue tvrdi, vide nezabradene muslimanke.

kurija: prijatno sećanje na Evina krila, koja je, kako svaki istinski vernik zna, postupno izgubila kada je izbačena iz raja. Ovde smo potpuno pobedili čak i Darvina, i to na osnovu njegovog vlastitog dokaza. Besmisleno je pretpostaviti da bi one, s ružičastim prstima koji čuvaju na zglobovima izrasline od početnih tragova dugina perja, pomoću kojih je njihova prva nebeska pramajka bila naučena na laskanje — mogle biti praunuke rutavih majmuna.

Na kratkom konopcu o pojasu ovih odanih Evinih kćeri visili su noževi i ključevi, a i raznoliki čudni predmeti tu su bili nataknuti. One su nam ljubazno dozvolile da sve to slobodno razgledamo. Jasno se videlo da je to bio izbor mnoštva zrnaca starinske izrade: neko, očito, venecijansko, drugo, sigurno, rimsko. S njima su izmešani kičmeni pršljenovi neke male životinje. Nose ih, verovatno, kao amajlije.

Mali nož ili britva, kako se ovde naziva, sklapa se u dršku i ne samo što je dodatak uz nošnju ove domačice već je interesantna pojava i u narodnoj nošnji srbijanskih žena. Na njima se ponegde vidi kitnjast rad, ukrašen i optočen zlatom i sedefom, a o njemu daje nagoveštaj i narodna poezija.

John Bowring je preveo tragičnu narodnu pesmu »Polusestre«, a u njoj se pokazuje kako je Pavle izazvao zavist kod svoje žene, jer je sestri Jelici poklonio srebrom i zlatom ukrašeni nož. Tad je Pavlovića odlučila da upropasti Jelicu. Ubija muževljevog vrana konja i siva sokola i za ova dela optužuje svoju zaovicu. Jelica je, ipak, oba puta uspela da uveri Pavla u to da je nevinna. Pavlova žena pribegava još kobnijem zločinu. Jedne lepe noći krade nož svoje zaovice i njime ubija svoje i Pavlovo čedo. U ranu zoru, suznih obraza i uz očajan krik budi muža:

»Na zlo Pavle seju milovao,
Na gore joj milost donosio!
Zaklala ti čedo u kolevci!«

U zanosu očaja i besa Pavle jurne u sestrinu sobu i tamo pod jastukom nađe zlatne nože: »a i noži u krvi ogrezli«. Sirota sestra uzaludno uverava da je nevinna. Pobesneli brat je veže konjima za repove i:

»Gde je od nje kaplja krvi pala,
Onde raste smilje i bosilje,
Gde je ona sama sobom pala,
Onde se je crkva sagradila.«

Teška kletva stiže i krvnicu, i uskoro:

»Razbole se mlada Pavlovića,
Bolovala devet godin' dana,
Kroz kosti joj trava pronicala,
U travi se ljute zmije legle,
Oči piju, u travu se kriju,
Ljuto tuži mlada Pavlovića.«

gladi odvlači čak i muslimanke iz haremske usamljenosti. I one su odbacile marama i nezgrapnu odeću da bi mogle napabirčiti голу hranu u pustinji.

Verovatno da je odsutnost marama posledica i delimičnog uticaja okolnog brojnog hrišćanskog stanovništva. U svakom slučaju bilo bi verovatnije i sigurnije reći da su muslimanke onemogućene, zbog svoje okoline, da prime islamski veo pre nego da ga odbace kasnije, posle prihvatanja. Danas one gledaju na svoju nošnju kao na staru bosansku relikviju koja je preživela napuštanje hrišćanstva. Međutim, ovo ne čini manje istinitim tvrđenje da je neumoljivi zakon prirode saviadao koran.

49. Nezabradene muslimanke u Jablanici

Ponovo smo na našem putu i posle pola časa spuštanja od Jablanice niz dolinu Neretve planine su nas pritislule i našu pažnju je privukao predeo veoma čudnog karaktera. Pogled sa ovog mesta poznat je kao najveličanstveniji u čitavoj Bosni. Put²³⁾ je isklesan u litici i krečnjačka stena, puna magnezijuma i dolomita, dizala se sa obe strane klisure visoke do tri hiljade stopa²⁴⁾ iznad Neretve, koja se, pobesnula i zapenušana, pomamno žurila dole kroz uzani planinski prolaz. U ovo doba dana sve je izgledalo neobično sveže i ubavo,

²³⁾ Ovaj deo puta je poznat kao klanac. Ime se upotrebljava u Bosni da označi neko »nadvišeno mesto« ili put istesan stranom neke vrleti. Na ovom smo mestu prešli hercegovačku granicu.

²⁴⁾ Njihova je nadmorska visina šest hiljada stopa.

41. Bosanski tipovi u Sarajevu.

I valija je čak, stvarno, priznao da je poreza bila teška i nezgodna i, što je za pohvalu, izrazio je želju da se to otkloni, ali ukoliko se to odnosi na sadašnji ustanak, za nj nema opravdane osnove. Ta zavedena braća koja su se odazvala pozivima profesionalnih agitatora donekle su slična takozvanim pandurima, kao što su austrijski graničari, koji su za naknadu čuvanja granice oslobođeni redovnih taksa, i daleko od toga da budu uništeni porezima, oni su, naprotiv, stvarno primali od vlade malu godišnju sumu. Međutim, zaista su postojali neki prigovori zbog rdave uprave i paša, uvek željan da i najskromniji podanici njegovog sultana u punoj meri uživaju blagodeti njegove namesničke uprave, uputio je dva komesara: mutasarifa mostarskog i uglednog sarajevskog hrišćanina Konstant-efendiju da ispituju navedene patnje. Ali, šta su izjavili ovi komesari? Opravdane prigovore oni apsolutno nisu mogli čuti. Već su otrcane desetogodišnje patnje izvukli kao dokaz, ali i ove nisu širili navedeni stradalnici i njihove porodice, već samozvani paničari. S pravom bi se moglo prigovoriti: pošto je pobuna stvarno lišena opravdanog uzroka, kako se pravda njeno širenje. Stvarno objašnjenje je vrlo prosto. Ovi pogranični agitatori nisu dočekani sa simpatijom lojalnih hrišćanskih podanika sultanovih i taj se nedostatak nadoknađuje pretnjom. Turske su vlasti često primale sledeće izveštaje iz hrišćanskih sela: »Ne želimo da se pridružimo pobuni, ali se plašimo da ćemo biti prisiljeni na to«. I tako su primorani da se pridruže. A ako selo odbije da deli sudbinu sa pobunjenicima, ovi prvo popale jednu kuću i i ogradu njive posejane kukuruzom, pa zatim drugu, sve dok ne prisile nesrećne seljake da biraju između propasti i pobune. Na taj su način najposle prisiljeni da se priključe pobunjeničkim redovima. Inače, užasno je čak i navesti koliko je grozan i sam način na koji pobunjenici vode rat. Često bi u kućama zatvarali čitave porodice i spaljivali ih. Naveden je samo jedan primer. U Ljubinju su na ražanj natakli dvoje dece i pekli ih žive pred očima roditelja. Dok je iznosio ove i druge zločine našem konzulu, osetljivi paša je plakao. Suze su bile isključivo rezervisane, pretpostavljam, za našeg predstavnika. Izraziti znak poverenja.

Derviš-paša uživa zasluženi ugled za »finesse«, ali ovaj izveštaj o ustanku ne može opravdano steći verodostojnost. Naprotiv, istiniti istorijat, kako ga je izvukla konzularna komisija velikih sila³⁾, pokazuje vrlo malo sličnosti uopšte sa ovim službenim turskim objašnjenjem. Na prvom mestu, bez obzira koliko značajna izgledala ova izjava da su turski guverneri Hercegovine skloni da plate hrišćanima čuvanje granice i bez obzira kakve su sume ovi panduri primali od

³⁾ Za detaljniji prikaz pobune i njenih uzroka videti izveštaj stranog konzula koji je objavio The Times od 15. decembra 1875.. Ovo moram da pomenem mojim čitaocima. Jedna ličnost koja je, takođe, bila u položaju da dobije istinsko obaveštenje o ovom predmetu dostavila je interesantan izveštaj o poreklu pobune u dolini Neretve listu Pester Lloyd. I mnoge detalje koji potvrđuju netačnost ovih turskih izjava objavio je ugledni gospodin koji je radio u Hercegovini kao dopisnik dnevnika The Times.

rene gole lešine ljudi i dece. Pobunjenici su već od samog početka bili vrlo nesrećni u dolini Neretve i u predelima na njenoj desnoj strani. Turci su ubistvom nastojnika franjevačkog manastira u Livnu zaprepastili rimokatoličku hijerarhiju ovoga kraja i prisilili je na pokornost. Tad je i katolički biskup Kraljević bez teškoće nagovorio latinsko seljaštvo da sledi primer svojih duhovnih starešina.

Nedaleko od mosta, tamo gde je raja postavila svoju prvu naozrušanu stražu protiv begova, naišli smo na ruševine sela Doljana. Čuli smo da su Turci na samom početku pobune spalili ovo selo. Za ostan su prizor pružali — i inače žalosni, a sada pocrneli skeleti malih, kamenitih koliba prilepljenih uz ogolelu padinu brda. Turci su iskoristili ruševine i preostale zidine upotrebili za izgradnju karavule. Međutim, ovo je samo jedan primer pustošenja širom Hercegovine: duž cele dalmatinske i crnogorske granice opustošen je predeo od više stotina kvadratnih milja.

Posle još jedne milje treskanja stigli smo na dalmatinsku granicu. U Metkoviću smo se ponovo našli, čitave kože, u hrišćanskim granicama, ali potpuno iscrpljeni, jer smo se, odbijajući odmore, petnaest časova mučili na bosanskim sedlima. O ovom budućem empiriumu neretljanske trgovine malo se šta može zabeležiti, sem da se naglasi prljavština stanovništva. Čistoća Turaka u Hercegovini u jakoj je suprotnosti sa južnom talijanskom prljavštinom građana Metkovića. Ali vrhunac ona dostiže baš u krugu obasnog upravnika. Sa njim nam je nametnut razgovor u vezi sa ispitivanjem pasoša. Zastor na njegovom stolu bio je tako prljav da na čitavoj površini nije bilo ni jedne tačke približno bele.

31. avgusta. Sledećeg jutra, posle dugog pogađanja zakupili smo običan čamac, nešto nalik na kukca, da nas sa stvarima prenese do Stona levim rukavom reke Neretve. Sada je predeo pokazivao zapaljajuću suprotnost između plodnosti i neplodnosti. I dalje se pružaju uzvišenja iznad Neretve i okružuju njene prostrane nanosne ravni. Sva su ova brda samo kamenite gomile one već opisane paklene pustoši. Toliko su gola da planinska koza teško može da nakupi hrane po ovim kamenitim terasama. Naprotiv, dole dvokraka Neretva obrazuje široku deltu i ovo je najplodnija zemlja u Dalmaciji. Kukuruz je pored reke džinovskoga uzrasta. Na izvesnim mestima zemlja je prekrivena mrežom vinove loze. I ovde, bez nekog naročitog odgajanja i vidljive kultivacije loza daje isto tako lepo grožđe kao što je ono mostarsko. Tamo, kod tvrđave Opusa dudovi su po obimu veliki do petnaest stopa. Uprkos svemu, tako je malo ove čudesno bogate zemlje danas obrađeno. Nekad je desno od nas bila cvetna ravnica, prekrivena obrađenim poljima i obdarena bogatim i gizdavim gradom, a danas je čitavo prostranstvo samo gola baruština i leglo malarije. Milione bi bilo potrebno potrošiti da se zemlja osuši. Ovo preostalo bedno stanovništvo ovih nekoliko sela, naročito u toku letnjih meseci, skoro nikad malarija ne ostavlja na miru. Ni stranac, ako mu je stalo do života, ne sme da se ovde zadržava u ovo doba

kuća verovatno nisu mogli polagati pravo na plemićke ambleme, pa su iznad svojih kapija izvesili medaljone na kojima su ugravirani, u raznolikim ukrasnim oblicima, inicijali I. H. S. Unutra na pijaci, uz samu kapiju kroz koju smo stupili, nalazi se stara krstionica sa mnoštvom plemićkih grbova, a na suprotnom gradskom zidu stoji renesansna česma sa datumom iz šesnaestog stoleća. Ston je nekad bio pristanište bosanskih banova, dok ga jedan od njih, krajem četrnaestog stoleća, nije prodao Dubrovniku.

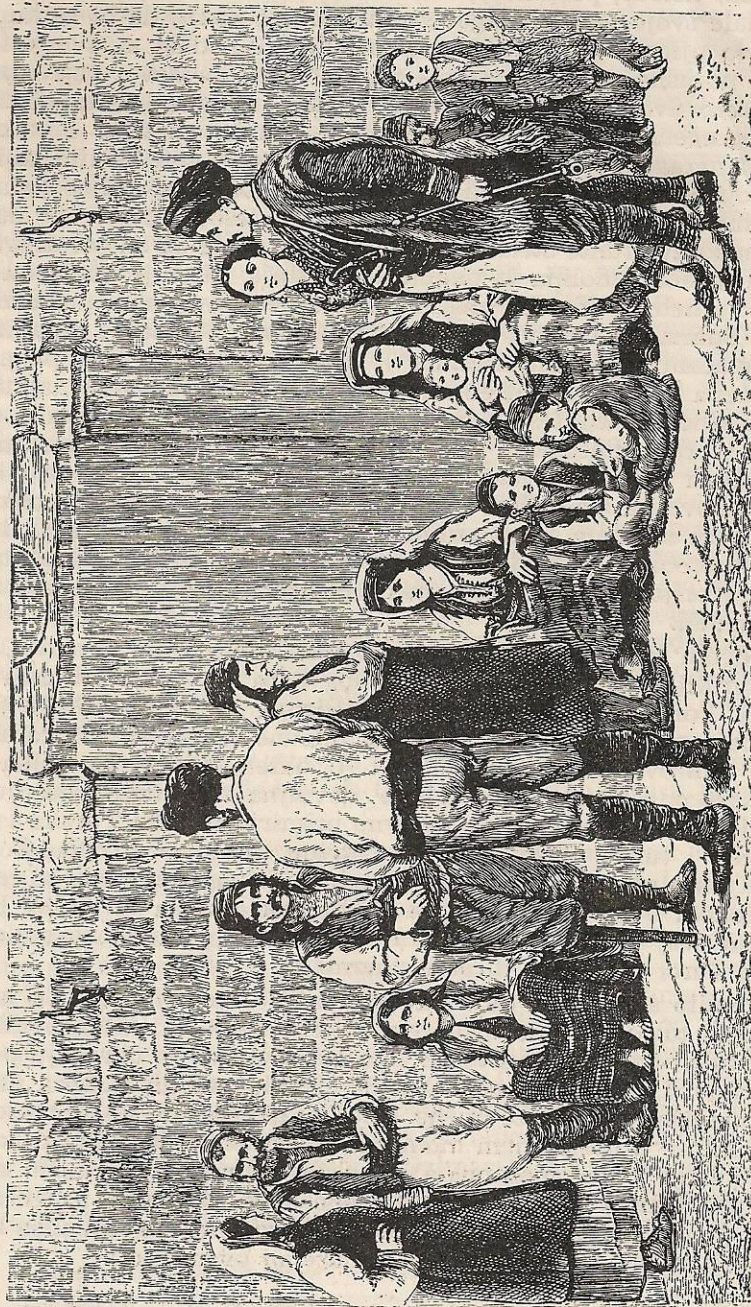
Videli smo na pijaci neobično slikovite seljake. I ovde su ljudi, kao i narod donje Neretve, po nošnji jako slični Turcima, samo što mesto žutog pojasa oko struka Dalmatinac nakrivi fes na glavu i naušnicu, običan zlatan kotur, utakne u jedno uho. Maramama ukrštenim preko grudi žene pokazuju izrazitije slovenske karakteristike u nošnji, ali slamnati šeširi sa dugim lepezama daju im izvestan švajcarski izraz.

Dok sam snimao malu grupu gore na pijaci, iznenadila me živahna melodija pesme »Men of Harlech«, koja je dolazila iz susedne kuće; ali misteriju je uskoro objasnila primljena poruka: »Kćerka sudije u Stonu« želela bi da razgovara sa Englezima. Tad smo utvrdili da je ova ljubazna mlada gospođa živela nekoliko godina u Velsu i da se sa nežnom setom seća svoga boravka na našem ostrvu, te je pevajući nacionalne melodije ovog vojvodstva pribegla nevinom sredstvu tek da bi privukla našu pažnju... Ali, na žalost! Lađa polazi za Dubrovnik i mi se rastajemo i ostavljamo našu romantičnu gospođicu da još jednom uzdahne za engleskim društvom i da dalje čamuje u Stonu.

Naša lađa »Trabaccolo« — tako se mislim zvala — opremljena je prostranim trouglastim jedrom. Čim je počeo prijatni povetarac »maestro«, mi smo žurno napustili Ston, ostavili njegove masline i oleandre, prijatno cvetno žbunje, njegovu sirensku muziku i svetao izgled daleko iza vodene brazde koju je ostavljao naš brod i, nošeni vetrom, jurili smo između kamenitih ostrva, sa desne, i ogolelih krečnjačkih planina zaleđa, sa leve strane. Opustela, monotona brda večno se nižu i tek su ponegde jedva ublažena zakržljanim drvetom. To je slika predela davno već tako dobro opisanog:

»Rara, nec naec felix, in aperitis eminent arvis
Arbor et in terra est altera forma manis!«.

Tamo kod sela Canosa nalazi se zaista zelena oaza u pustom predelu; to je gigantska grupa platana i govori se da je jedna od najlepših vrsta u svetu. Već se približujemo Dubrovniku, ostavljajući iza sebe niz zubatih »školja«, koji iskaču iz dubine kao zubi pretopnog kolosa. Tek se sada more jedva smirilo od svoje jučerašnje jarosti i mi klizimo u pristanište Gruž, luku današnjeg Dubrovnika, koje je, računaju, i po dubini i po prostranstvu najlepše u Dalmaciji.

58. Hercegovачke izbeglice u Dubrovniku

Na desnoj strani slike ličnost sa turbanom i elegantna devojka sa kojom šeta pod ruku nisu izbeglice, već seljaci iz neposredne okoline Dubrovnika. Muškarčeva nošnja toliko je slična turskoj da predstavlja interesantan primerak uticaja koji je stvoren posebnim odnosima starog Dubrovnika prema Turcima⁵¹). Nigde drugde u Dalmaciji seljačka nošnja nije ovoliko slična nošnji pravovernika. Ne samo što imamo ovde isto jeleče i kratak kaput, isti pojas i šalvare, već imamo čak i turban na glavi. I da ovde ne postoji izvesna naklonost prema belim čarapama i tamnocrvenim jelecima, dubrovačkog seljaka bismo lako mogli zameniti sa muslimanom. Ovaj običaj u odevanju nije ograničen samo na seljake. On se vidi još i kod sluga i kod nižih klasa u samom Dubrovniku. Nesumnjivo da su ga prvobitno prihvatili dubrovački trgovci kako ne bi, pojavom u nošnji kaurina, izazvali osetljivost nevernika sa kojim su trgovali. Iz zapisa engleskog putnika vidi se da je i dubrovački trgovac, tokom sedamnaest stoleća, u evropskoj nošnji putovao kroz Tursku uz ličnu opasnost. Blunt je putovao i kaže nam⁵²), svojim neobičnim stilom, da se »oblačio po turskoj modi« i dalje navodi da su »četiri spahije timarioti presreli njegov karavan, u kojem se nalazio neki značajan dubrovački trgovac, koji je, na putu za Carigrad, stigao u Spalatar. Čovek je bio odeven i nakićen po talijanskoj modi i ovi su ga gurnuli; čovek nije shvatio kako je mesto izmenilo njegovo stanje i stajao je kao ukopan sve dok mu nisu sekirama i gvozdenim buzdovanima (oružje ove države) prelomili dva rebra. Ostavili smo ga u takvom stanju, polumrtva. Ako mogne, moraće natrag kući, ili će ga prožderati zveri«.

Malo dalje Blunt nastavlja: »Da sam se pojavio i najmanje odeven kao hrišćanin, izgledao bih tako kitnjast kao sova u jatu drugih ptica«.

Budite zadovoljni što posmatrate elegantnu pozu dubrovačke devojke pod ruku sa našim gosparom pod turbanom. I ona je poseotom udostojila one nesrećnike. Postoji upadljiva suprotnost između uglađene i otmene gospode ovih »nostrana« — tako Dubrovčani nazivaju sve stanovnike u granicama stare Republike — i onamošnjih »morlaha«, surovih sinova i kćeri hercegovačkih planina. Čak i u svojim tužnim danima Dubrovnik je nasledio ponešto od ranije civilizacije. Izuzetna uglađenost njegovih seljaka i građana ne može se sresti negde drugde u ovim krajevima i ovo mora da iznenadi i najneobazrivijeg putnika. Nema ovde surovog buljenja, dosadnog prosjačenja, niskosti i laži — žalosnih relikvija one varvarske vencijske politike koja je osudila Dalmaciju na večno siromaštvo i zaostalost. Nikad lav svetog Marka nije, kao mora, pritiskivao Dubrovnik. Potrebno je pohoditi Split i druge dalmatinske gradove, pa

⁵¹) Drugi interesantan dokaz turskog uticaja na stari Dubrovnik nalazi se u imenima i vrednostima novca negdašnje Republike. Imena Mischlin ili Vižlin izvedena su od turskog Altmishluk, Altuluk ili Artilucco, turski je Altılık.

⁵²) Voyage into the Levant, p. 98.

28. avgusta. Belgijanac nije mogao verovati vestima koje smo mu doneli iz Sarajeva, ali jutros je doznao za hitnu obavezu koja ga čeka u Trstu, naime da tamo sretne svoju majku. Pruža nam pismo za va iju kojim zahteva »privremenu dozvolu za odsustvo«, ali je njegov jedini cilj, naravno, da poseti staru gospođu. Mnogo smo bili dirnuti ovim izrazom sinovljeve ljubavi.

Vrućina je ponovo bila užasna i morali smo potražiti konje da nam nose torbake do Mostara, krajnjeg cilja našeg današnjeg putovanja. Dok se pripremala potrebna oprema za naše životinje, mi smo čekali u dvorištu muslimanskog kiridžije i i vozača i tu smo u dokolici posmatrali neobično čudnu pojavu u odevanju muslimanskih žena ovoga kraja. U svim drugim krajevima Bosne i Hercegovine veo je obavezan — »de rigeur« — za ženu i majku vernika. Ali ovde, u Jablanici i u ovom delu Neretvine doline, na obe strane mesta gde se rečica Rama²¹⁾ uliva u Neretvu — muslimanke odbacuju »yashmak²²⁾« s opštim pristankom i pojavljuju se pred strancima drugog pola ne samo otkrivena lica, već se čak i ne zacrvene prilikom razgovora sa njim. Tačno je da i ovde one pokazuju izvestan prirodan stid naspram muškaraca. I Belgijanac nas je opomenuo da se i ove pri suviše upadljivom i radoznom posmatranju neće ograničiti samo na ono pritivoreno »hej ti!«. Već je poznato da i ove brane svoju čednost plotunom kamenica. Nismo nikad posle pozdravljali ovaj otmeni svet, jer se prave muslimanke većinom zadovoljavaju jednostavnim okretanjem lica od prolazećeg kaurina.

Dok smo čekali u dvorištu našeg kiridžije, žene iz njegove porodice odnosile su se prema nama sa daleko većom popustljivošću. Dvorište je bilo sasvim različito od onog koljem ograđenog i zatvorenog dvorišta koje se redovno vidi u Bosni. Mesto visokog kolja, koje potpuno zak anja članove harema od javnog pogleda, ovde je jednostavno nizak kameni zid. I dok smo posmatrali ovaj dom, podignut, kao i dvorišna ograda, iz kamena, i privlačne i elegantne šiljaste prozore, izašla je jedna stara muslimanska gospođa i dve mlade žene — pretpostavljali smo da je to majka sa kćerima — i mirno su nas uzele na nišan, i to otkrivena lica i bez najmanjeg znaka stidljivosti. Izmenili smo uzajamno osmehe, a zbog toga što je naš »stock« bosanskih reči bio ograničen, mi smo se uzajamno sporazumevali pomoću opštih jezičkih znakova i tako nastavili sasvim prijatno razgovor. Stara gospođa se naročito interesovala za to da oproba naše naočari, pa smo požurili da zadovoljimo njene želje. Našu su pažnju naročito privlačili korneol i drugo interesantno prstenje, koje je ukrašavalo njihove lepe prste i one su ljubazno ispružile ruke na posmatranje. Sa zadovoljstvom smo gledali rumenom bojom ukrašene nokte ovih

²¹⁾ Rečica Rama, prva reka kad se pređe granica cestom uz Neretvu, interesantna je jer je dala ime Rama čitavoj oblasti pre no što je bila poznata kao Bosna.

²²⁾ Napominjem da se slučaj paralelan ovom nalazi u nekim delovima gornje Albanije, gde se, kako Ami Boue tvrdi, vide nezabradene muslimanke.

kurija: prijatno sećanje na Evina krila, koja je, kako svaki istinski vernik zna, postupno izgubila kada je izbačena iz raja. Ovde smo potpuno pobedili čak i Darvina, i to na osnovu njegovog vlastitog dokaza. Besmisleno je pretpostaviti da bi one, s ružičastim prstima koji čuvaju na zglobovima izrasline od početnih tragova dugina perja, pomoću kojih je njihova prva nebeska pramajka bila naučena na laskanje — mogle biti praunuke rutavih majmuna.

Na kratkom konopcu o pojasu ovih odanih Evinih kćeri visili su noževi i ključevi, a i raznoliki čudni predmeti tu su bili nataknuti. One su nam ljubazno dozvolile da sve to slobodno razgledamo. Jasno se videlo da je to bio izbor mnoštva zrnaca starinske izrade: neko, očito, venecijansko, drugo, sigurno, rimsko. S njima su izmešani kičmeni pršljenovi neke male životinje. Nose ih, verovatno, kao amajlije.

Mali nož ili britva, kako se ovde naziva, sklapa se u dršku i ne samo što je dodatak uz nošnju ove domačice već je interesantna pojava i u narodnoj nošnji srbijanskih žena. Na njima se ponegde vidi kitnjast rad, ukrašen i optočen zlatom i sedefom, a o njemu daje nagoveštaj i narodna poezija.

John Bowring je preveo tragičnu narodnu pesmu »Polusestre«, a u njoj se pokazuje kako je Pavle izazvao zavist kod svoje žene, jer je sestri Jelici poklonio srebrom i zlatom ukrašeni nož. Tad je Pavlovića odlučila da upropasti Jelicu. Ubija muževljevog vrana konja i siva sokola i za ova dela optužuje svoju zaovicu. Jelica je, ipak, oba puta uspela da uveri Pavla u to da je nevinna. Pavlova žena pribegava još kobnijem zločinu. Jedne lepe noći krade nož svoje zaovice i njime ubija svoje i Pavlovo čedo. U ranu zoru, suznih obraza i uz očajan krik budi muža:

»Na zlo Pavle seju milovao,
Na gore joj milost donosio!
Zaklala ti čedo u kolevci!«

U zanosu očaja i besa Pavle jurne u sestrinu sobu i tamo pod jastukom nađe zlatne nože: »a i noži u krvi ogrezli«. Sirota sestra uzaludno uverava da je nevinna. Pobesneli brat je veže konjima za repove i:

»Gde je od nje kaplja krvi pala,
Onde raste smilje i bosilje,
Gde je ona sama sobom pala,
Onde se je crkva sagradila.«

Teška kletva stiže i krvnicu, i uskoro:

»Razbole se mlada Pavlovića,
Bolovala devet godin' dana,
Kroz kosti joj trava pronicala,
U travi se ljute zmije legle,
Oči piju, u travu se kriju,
Ljuto tuži mlada Pavlovića.«

